
İSLAMÎ BİR ÇEVRE ETİĞİNİN İNŞASINDA TASAVVUF*

SUFISM IN THE CONSTRUCTION OF AN ISLAMIC ENVIRONMENTAL ETHICS

Dr. Öğr. Üyesi Hacı SAĞLIK

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Felsefe ve Din Bilimleri

hsaglik@agri.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-2843-7576

Arş. Gör. Rıdvan YILMAZ

Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi

Temel İslam Bilimleri

riyilmaz@agri.edu.tr

ORCID ID: 0000-0003-2260-9346

Atıf Gösterme: SAĞLIK, Hacı, YILMAZ, Rıdvan. (2022), “İslamî Bir Çevre Etiğinin İnşasında Tasavvuf”, *Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD)*, Aralık 2022 (11),s.65-88.

Geliş Tarihi:

2 Aralık 2022

Kabul Tarihi:

28 Aralık 2022

©2022 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Çevre etiği, insanın fiziki çevresi ile olan irtibatının mahiyetini ortaya koyan bir disiplin olarak son dönemlerde önemi artan bir alandır. Tarihi süreçte insanın çevre ile münasebeti bağlamında “insan merkezli”, “canlı merkezli” gibi farklı çevre etiği anlayışları ortaya çıkmıştır. Çevre etiğinde, dinlerin genel itibarıyla insan merkezli bir anlayışa sahip olduğu kabul edilmektedir. Buna göre çevre, insan için yaratılmış ve insanın hizmetine sunulan bir varlık alanıdır. Bu anlayışa göre insan ile çevre birbirinden bağımsız ve kopuktur. Geleneksel İslamî anlayışa baktığımızda ya da dini nasrlara zahiri yönüyle yaklaştığımızda İslam çevre anlayışının da insan merkezli olduğunu söylemek mümkündür. Farklı bir ontolojik anlayış geliştiren tasavvuf ise çevreye dair geleneksel İslamî anlayışın dışında bir yaklaşım sergilemiştir. Buna göre her şey Allah tarafından yaratılmış olduğu ve O’ndan geldiği için evrendeki organik veya inorganik her varlığın bir kutsiyeti mevcuttur. Aynı şekilde her varlığın bu dünyada bir görevi ve sorumluluğu olduğu gibi Allah katında bir ehemmiyeti vardır. Bu yaklaşım canlı cansız bütün varlıkları birbirine yaklaştıran ve her birine bir işlev yükleyen bütüncül bir anlayış sunmaktadır. Tasavvufun yaratıcı eksenli ortaya koyduğu bu anlayışın İslamî bir çevre etiğinin inşasında önemli bir işlev göreceği muhakkaktır. Bu çalışmamızda tasavvuf kaynaklarındaki çevre ve insan dışındaki varlıklara yönelik yaklaşımdan hareketle İslamî ve bütüncül bir çevre etiğinin nasıl oluşturulması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *İslam, İnsan, Tasavvuf, Çevre, Etik,*

Abstract: Environmental ethics, as a discipline that reveals the nature of human's relationship with his physical environment, is a field that has increased importance in recently. In the historical process, different theories of environmental ethics such as "human-centered" and "animal-centered" have emerged in the context of human's relationship with the environment. In environmental ethics, it is generally accepted that religions have a human-centered understanding. According to this, the environment is an area of

---

* Bu çalışma VI. Uluslararası Ahmed-i Hâni Sempozyumunun da tebliğ olarak sunulmuş olup daha sonra muhtevası genişletilerek makale haline dönüştürülmüştür.

existence that was created for human and offered to the service of humans. According to this theory, man and the environment are independent and disconnected from each other. When we look at the traditional Islamic understanding or approach the religious texts from the apparent aspect, it is possible to say that the Islamic environmental understanding is also human-centered. Sufism, which developed a different ontological understanding, showed an approach to the environment other than the traditional Islamic understanding. Accordingly, since everything was created by Allah and comes from Him, every organic or inorganic being in the universe has a holiness. Likewise, every being has a duty and responsibility in this world, and an importance in the sight of Allah. This approach offers a holistic understanding that brings all living and non-living beings closer to each other and assigns a function to each. This understanding that put forward by Sufism by centered on the Creator, should play an important role in the construction of an Islamic environmental ethic. In this study, we will focus on how an Islamic and holistic environmental ethics should be constructed, based on the approach to the environment and non-human beings in the sources of Sufism.

Keywords: *Islam, Human, Sufism, Environment, Ethics,*

Giriş

Akıl ve buna bağlı olarak iradeye sahip olan insan, bireyin ve toplumun eylemlerine daima bir değer atfetmiş ve bunun neticesinde hem birey hem de toplum için ahlak denilen bir olgu ortaya çıkmıştır. Bu açıdan ahlak, bir bireyin ya da toplumun yaşamına girip onun eylemlerine yön veren inanç, değer, norm, emir ve yasaklar bütünü olarak tanımlanabilir. Ahlak denilen olguyu irdeleyip onu düşünce boyutuna taşıdığımızda etik kavramı karşımıza çıkar. Bu şekilde etik, ahlakı teoriğe taşıma ve onun felsefesini yapmaktır.¹ Bu açıdan ahlak kavramı doğrudan birey, toplum ve bunların pratik hayatı ile ilgili olarak ortaya çıkan değerler bütünü iken etik ise bu değerler bütünü alanlarına felsefi olarak yaklaşım bunlarla ilgili yaklaşım ve teoriler ortaya koyar.

Ahlak denilen olgu doğrudan bireyde ve bir bütün olarak da toplumda kendini gösterir; ancak neticeleri ve etkileri itibariyle birey ve toplum dışındaki birçok varlık alanını ilgilendirir. Bundan dolayıdır ki zaman ve şartlar ile ortaya çıkan yeni problemlere bağlı olarak, insanın içinde bulunduğu ve irtibatlı olduğu birçok alanla ilgili bir ahlak/etik anlayışı veya sorunları ortaya çıkmıştır.

İnsanoğlu diğer bütün canlılar gibi varlığını bir fiziki ve doğal çevre içerisinde sürdürür. Canlı, cansız bütün varlıkların etkileşimde olduğu dış şartların tamamı olarak tanımlanabilen² çevre, insanın doğrudan irtibat içinde olduğu bir alan olduğundan insanın çevreye yönelişindeki tutumun mahiyeti de ahlakın konusuna dâhil olmaktadır. İnsanın,

---

¹ Bk. Doğan Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi* (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 21-23.

² Kemal Görmez, *Çevre Sorunları* (Ankara: Nobel Yayınları, 2020), 3.

hayvan, dağ, taş, su, deniz, ağaç gibi çevre unsurlarına yönelik tutum ve davranışının niteliği bir çevre ahlakı/etiğini ortaya koymuştur. Her ne kadar insanoğlu varoluşundan itibaren çevre ile iç içe olsa da çevre etiği kavramı modern dönemde bilhassa da sanayileşme ile beraber ortaya çıkmaya başlamıştır. Zira sanayi devrimi sonrasında insanın doğaya hâkimiyeti ve onu kendi çıkarı uğruna acımasızca kullanması zaman içerisinde çevre problemlerini ortaya çıkarmış; bu durum da bir çevre ahlakı ihtiyacını doğurmuştur.

İnsanın çevre ile olan irtibatı neticesinde ortaya çıkan çevre etiği, insan ile doğa yani kendisi dışındaki diğer tabii varlık alanı ile ilişkisinin mahiyetini sorgulayan uygulamalı bir etik alanıdır. Bu bağlamda “çevre etiği, insanın çevre ile ilişkilerini çevreye zarar vermeyecek şekilde düzenlemek için uygun ahlaksal normları araştıran bir etik teoriler alanı”³ olarak karşımıza çıkar.

İnsanın çevreye yönelişindeki tutum ve değerini belirleyen odak noktası bağlamında “insan merkezli, canlı merkezli, acı merkezli ve bütüncül çevre etiği” olmak üzere farklı anlayış ve teoriler ortaya çıkmıştır. Bu etik anlayışları içerisinde semavi dinlerin, bilhassa Yahudilik ve Hristiyanlığın, bakış açısını da genel itibarıyla insan merkezli olduğunu söylemek mümkündür.⁴

Bu çalışmamızda ilk önce tarihi süreç içerisinde ortaya çıkan çevre etiği anlayışları kısaca ortaya konulacaktır. Sonra İslam dininin geleneksel çevre anlayışı ele alınacak; daha sonra da bu anlayış bağlamında tasavvufun evren, tabiat, organik ve inorganik varlıklara yaklaşımı ile Tanrı-evren ilişkisi bağlamında yeni bir İslami çevre etiği inşa etmek mümkün müdür? sorusuna cevap aranacaktır.

1. Başlıca Çevre Etiği Teorileri

1.1. İnsan Merkezli Çevre Etiği

İnsan merkezli çevre etiği, insanın doğaya yaklaşımında ya da insan ile çevre arasındaki ilişkide odak noktası olarak insanı ve onun menfaatini kabul eden bir etik anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışa göre insan doğada önemli ve özel bir konuma sahip bir varlıktır. İnsan dışında kalan diğer canlı veya cansız varlıkların ise kayda değer bir önemi yoktur. Burada insan, akıl sahibi bir varlık olarak doğanın efendisi konumunda olup diğer canlılara hükmetme, onları kendi menfaati için kullanma hakkına sahip bir varlık olarak tabiatın efendisi konumundadır.⁵ Bu etik türü, çevre ile insan ilişkisinde insanı aktif, doğayı

³ Celal Türer (ed.), *Çevre Etiği, Etik ve Etik Sorunlar*, (Ankara: Nobel Yayınları, 2019), 139.

⁴ Selim Kılıç, *Çevre Etiği* (Ankara: Orion Yayınları, 2008), 63-66; İbrahim Özdemir, *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız* (İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2020), 62-63.

⁵ Selim Kılıç, *Çevre Etiği*, 40.

pasif bir konumda görmekte, insan dışındaki organik veya inorganik varlıklara herhangi bir değer ve önem atfetmemekte hatta onları insanın hizmetine verilmiş varlık alanı olarak telakki etmektedir. Yani bu bakış açısında “doğa insan için vardır” anlayışı kabul edilmektedir.

İnsan merkezli çevre etiğinin düşünsel kaynağına baktığımızda “dinî, felsefî ve iktisadî” unsurlar karşımıza çıkmaktadır. Kutsal kitaplarda yer alan insanın mahiyeti ile ilgili bazı ayetlerin insan merkezli çevre etiğinin dini dayanağını oluşturduğu savunulmaktadır. Eski Ahit ile Yeni Ahit’te “insanın Tanrı’nın suretinden ve ruhundan yaratıldığı (Tekvin 1:26-27; Yuhanna 3:4-5)”, şeklindeki anlayış insana bir kutsiyet atfedilmesine sebep olmuştur. Yine Yahudilikteki peygamberler nezdinde Tanrı’nın İsrailoğulları ile müzakereye girmesi (Mısır’dan Çıkış 34:10,17), onları seçilmiş bir millet olarak sunması anlayışı ile Hristiyanlık inancındaki Tanrı’nın Hz. İsa şahsında mücessem hale gelmesi insanın evrende doğal olarak da tabiatta kutsal bir varlık olduğu anlayışını yerleştirmiştir. Bu anlayış, Yahudi-Hristiyan geleneğinin bilhassa ruh kavramı üzerinden insanın kutsiyetinin ön plana çıkarılarak insan merkezli bir çevre etiğini meydana getirdiği şeklinde yorumlanmıştır.⁶

İslam dinine baktığımızda Kur’an-Kerim’de “insanın yeryüzünün halifesi olarak yaratılacağı (Bakara 2:30)”, “meleklerle bile Hz. Âdem’e secde etmelerinin emredilmesi (Bakara 2:34)” gibi hususlar insanın eşref-i mahlûkât” yani bütün yaratılmışların en şerefli olarak kabul edilmesine yol açmıştır ki bu durum da insanın her şeyiyle merkezde olduğu bir çevre ve doğa anlayışının oluşmasına yol açtığı şeklinde yorumlanabilmektedir.

İnsan merkezli çevre etiğinin düşünsel altyapısını oluşturan unsurlardan biri insanı üstün tutan felsefî yaklaşımlardır. Antik Yunan felsefesinde bilhassa Platon (MÖ 428/427-348/347) ve Aristoteles (MÖ 384-322) felsefesinde akıl ve düşüncenin adeta kutsanması, ruh ve beden ayırımından hareketle canlıların kemal derecesine göre taksimi ve aklın ontolojik olarak derecelendirme gibi hususlar insan merkezli bir anlayışın doğmasında etkili olmuştur. Bu anlayış gerek Batı gerekse İslam dünyasındaki filozofların anlayışında da kendini göstermeye devam etmiştir.⁷

Yeniçağ felsefesinde bilhassa Kartezyen felsefede ruh-beden düalizmi ve buradan hareketle bilinç sahibi olan insan ile bilince sahip olmayan canlı ve cansız varlık alanları arasında kalın bir çizgi çizilmiş ve ontolojik olarak bir kopuş meydana getirilmiştir. Bu anlayış da insan merkezli bir tabiat ve çevre anlayışının oluşmasına sebep olan etkenlerden biri olmuştur.⁸ Bütün bunlarla beraber sanayi devrimi neticesinde insanın doğaya hâkimiyeti,

⁶ Özdemir, *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız*, 62.

⁷ Geniş bilgi için bk. Selim Kılıç, *Çevre Etiği*, 59-63.

⁸ Özdemir, *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız*, 64-67.

insanı adeta kutsallaştıran hümanizm akımı, bilim ve teknolojik gelişmeler ile beraber insanın istediğini yapabileceği anlayışı, sürekli büyüme iştahı ile gelişen kapitalist ekonomi anlayışı gibi birçok unsurun insan merkezli çevre etiğinin oluşmasında rol oynadığı söylemek mümkündür.

İnsan merkezli çevre etiği anlayışı ile zaman içinde çevre problemlerinin artması ve bu durumun netice itibari ile insana dokunması ve onu etkilemesi insanın çevreye daha farklı bir gözle bakmasına ve yeni anlayışlar geliştirmesine sebep olmuştur.

1.2. Acı Merkezli Çevre Etiği

Sanayi ve teknolojideki gelişmeler ile dünya nüfusunun gittikçe artması neticesinde çevre ile ilgili problemlerin gün yüzüne çıkması, çevre ile alakalı bilimsel, siyasal ve felsefi gelişmeler ile bu gelişmelere bağlı olarak çevre bilincinin gittikçe artması insan merkezli çevre etiği anlayışından acı merkezli ve canlı merkezli etik anlayışına doğru bir yönelim meydana gelmiştir.

Acı merkezli çevre etiği, çevreye yönelimde veya çevreye karşı tutumda acıyı hissetmeyi odak noktasına koyan bir anlayışı temsil etmektedir. Bu anlayışa göre “*acıyı hissetme yeteneğine sahip bütün yaşam, herhangi bir yeteneğe bakılmaksızın çeşitli haklara sahip olmalıdır. Özellikle hayvanların insana benzer bir yaşam sürdükleri ve acı çektikleri görüşüne dayanır.*”⁹ İnsan merkezli çevre etiğinde akıl ve düşünce ile buna bağlı olan yetenekler göz önünde bulundurulurken burada ise esas olan acıyı hissedebilen bir canlılıktır. Bir canlılık, eğer acı duyabiliyorsa çevre bağlamında bir değere ve buna binaen bazı haklara sahip olmalıdır.

Acı merkezli çevre etiğinin ortaya çıkmasında İlkçağdan Aydınlanma dönemine kadar aklın temel kıstas olarak alınarak adeta kutsanmasına getirilen eleştiriler ile aklın dışında duyguların da öneminin ortaya konulması önemli bir etken olduğunu söylemek mümkündür. Örneğin, “içerikli değer etiği” temsilcilerinden Max Scheler (1874-1928) ve Nicolai Hartmann (1882-1950), kendi felsefi anlayışında aklı ön plana koyan İ.Kant’ı (1724-1804) akli insan için merkeze koyması ve formalist bir ahlak anlayışından dolayı eleştirirlerken insan için bilhassa da ahlak için akıldan ziyade sevinç, acı, tutkular gibi duyguların ön planda olduğunu iddia etmişlerdir.¹⁰ Arthur Schopenhauer (1788-1860) da insan yaşamına dair kötümser bir felsefi anlayış ortaya koyarken acı ve ıstırapı insan varoluşunun merkezine koymaya çalışır. O, bu durumu şu şekilde izah eder: “*Istırap, hayatımızın ilk ve doğrudan*

⁹ Kılıç, *Çevre Etiği*, 156.

¹⁰ Özlem, *Etik-Ahlak Felsefesi*, 84-85.

konusu olmadıkça varoluşumuz dünyadaki en değersiz uygunsuz şey olur. Dünyanın neresine bakarsanız hemen karşınıza çıkan ve nerede hayat varsa kaçınılmaz olarak orada bulunan ihtiyaç ve zaruretlerden kaynaklanan bu sınırsız acının, bu muazzam ıstırapın hiçbir amaca hizmet etmediğini ve bütünüyle arızı, tesadüfi olabileceğini varsaymak saçmadır.”¹¹

İnsanın hayvanlarla belli bir çevreyi paylaşması ve modern dönemde gittikçe bazı evcil hayvanların insanların yaşamlarına girmesi ve bunların acı ve ıstırap duyduğunun gözlemlenmesi¹² gibi hususlar da acı merkezli çevre etiğinin oluşmasında etkili olmuştur. Acı denilen duygu nedir, acının bir sınırı ve ölçütü var mıdır, canlılarda acının niceliği nasıl ölçülecektir, canlılar arasındaki değer çekilen acıya göre mi belirlenecektir? gibi sorular acı merkezli çevre etiğinin çıkmazları arasında sayılabilen hususlardır.

1.3. Canlı Merkezli Çevre Etiği

Çevre etiği ile ilgili ana kriterin “insan” veya “acı” olması hususu zaman içerisinde yetersiz olarak algılanmaya başlanmıştır ve “canlılığı” esas alan bir çevre etiği anlayışı ortaya çıkmaya başlamıştır. Canlı merkezli çevre etiği, esas olarak doğadaki bütün organik varlıkları merkeze alan ve bu açıdan insan, hayvan, bitki ve diğer bütün canlıların bir bütün olarak değerli olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu etik anlayışı insanın doğadaki üstünlüğü ve hâkimiyetini kabul etmez. Buna göre içsel değer açısından bazı hayvanlara üstünlük atfedip diğer canlılara herhangi bir değer atfetmemek doğru bir anlayış değildir. Canlı merkezli çevre etiğine göre bütün biyotik canlılar değerli olup, sadece canlı olmaları hasebiyle de bütün canlılar ahlaki bir değer ve öneme sahiptir.¹³

Canlı merkezci çevre etiği, “yaşama saygı” ile “doğaya saygı” yaklaşımı olmak üzere bazı canlılığı ön plana çıkaran anlayışları içerisinde barındırmakta ve kendisine dayanak oluşturmaktadır.¹⁴ Canlı merkezliliğin ilk yaklaşımlarından biri Albert Schweitzer’in (1875-1965) ”yaşama saygı” anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır. Schweitzer, insan bilincinin temel unsurlarından birinin yaşama iradesi gösterme olduğunu vurgular. Ona göre insan, nasıl kendisi bir yaşama iradesine sahip ise başkasının da buna hakkı olduğu düşüncesini benimsemek zorundadır. Bu açıdan bu bilince sahip olan insan hayatı koruma, onu geliştirme ve ona değer vermenin iyi; yaşamı tahrip edip, ona zarar vermenin de kötü olduğu

---

¹¹ Arthur Schopenhauer, “Hayatın Anlamı”, *Arthur Schopenhauer Toplu Eserler 1*, çev. Göksu Birol (Ankara: Yason Yayınları, 2016), 13.

¹² Kılıç, *Çevre Etiği*, 156.

¹³ Mehmet Akalın, *Çevre Etiği* (Ankara: İksad Yayınları, 2022), 48.

¹⁴ Akalın, *Çevre Etiği*, 50.

bilincindedir. Ona göre bu anlayış, etiğin mutlak ve temel ilkesidir, aynı zamanda düşüncenin de temel bir önermesidir.¹⁵

Canlı merkezli çevre etiğinin bir diğer önemli dayanağı Paul Taylor'ın geliştirmiş olduğu “doğaya saygı anlayışıdır.” Bu konuda Taylor, insan ile diğer canlılar arasındaki ahlaki ilişkinin mahiyetini ortaya koymaktadır. O, insan ile diğer canlılar arasındaki ilişkiyi içsel bir değere dayandırmaktadır.¹⁶ Taylor, “amaçsal yaşam merkezi” kavramını ortaya koyarak doğadaki bütün canlı organizmaların bir amaca yönelik olduğu anlayışını savunur. Ona göre bütün canlı organizmaların kendilerini korumaya ve iyiliğini kendine özgü bir şekilde gerçekleştirmeye çalışan amaçsal bir merkez vardır. Ona göre ağaç ve tek hücreli protozoa gibi organizmaların bilinçli bir yaşamı olmasa da onların kendi davranışları etrafında örgütlendiği, kendilerine özgü bir iyilikleri vardır.¹⁷ Bu yaklaşımıyla o, bütün canlıların ahlaki ehliyet ve değere sahip olduğu, insanında içsel meziyet gereği olarak onlara karşı görev ve sorumluluğunun olduğunu savunmaktadır. Bunlar özetle diğer canlılara kötülük yapmama, onların yaşamlarına karışmama, onlara sadakat gösterme ve adaetli olmaktır.¹⁸

Ekosistem içerisinde gerek organik gerekse de inorganik olsun bir bütün olarak bütün varlıkların bir görev ve sorumluluğunun olması, canlı varlıklar dışındaki unsurların tahrip edilmesinin zaman içerisinde bütün canlıları da etkilemesi “bütüncül bir çevre etiği” anlayışına yol açmıştır.

1.4. Bütüncül (Çevre Merkezli) Çevre Etiği

Bütüncül çevre etiği, organik veya inorganik olsun bir bütün olarak tüm varlıkların bir değere sahip olduğu anlayışından yola çıkan bir teori olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayış, canlı merkezli etik anlayışını daha da ileriye götürerek cansız varlıkları da etiğin konusu yapmıştır. Buna göre, insan, hayvan, bitkiler ve ekosistemin diğer üyeleri bir bütünlük içerisinde yaşam döngüsünün birer parçasıdır ve bunların her birinin farklı işlevleri ve görevleri olup eşit hakları vardır. Buradan hareketle insan doğanın bir efendisi konumunda değil, diğer varlıklar gibi ekosistemin bir parçasıdır.¹⁹

Bütüncül çevre etiğine göre akarsu, dağlar, taşlar gibi canlı olmayan doğal nesne ve ekosistemlere de ahlaki bir değer atfedilmeli ve çevresel değer bütüncül olarak tüm varlıklara verilmelidir. Buna göre vahşi doğal alanlar ve buralardaki ekosistemler, türler, ormanlar,

---

¹⁵ Albert Schweitzer, *Out of My Life and Thought: An Autobiography*, İngilizceye çev. Antje Bultmann Lemke (Maryland: The Johns Hopkins University Press, 1998), 157.

¹⁶ Joseps R. Des Jardins, *Çevre Etiği*, çev. Ruşen Keleş (Ankara: İmge Kitabevi, 2006), 272.

¹⁷ Paol W. Taylor, *Respect for Nature* (Princeton: Princeton University Press, 2011), 121-122.

¹⁸ Joseps R. Des Jardins, *Çevre Etiği*, 277-280.

¹⁹ Akalın, *Çevre Etiği*, 68.

akarsular, göller, meralar, dağlar vb. hepsi kendi başına bir değere sahiptir ve ahlaki bir ilgiyi hak etmektedirler. Çünkü canlı ve cansız varlıklar bir ekosistem içerisinde karşılıklı etkileşim içerisinde olup birbirine bağımlı ve muhtaçtırlar. Bu açıdan çevredeki organik veya inorganik unsurlar tek tek değil bir bütün olarak bir değere ve işleve sahiptir.²⁰

Ergün ve Çobanoğlu'na göre çevre merkezli etik anlayışının bilimsel temelleri “Malthus’un nüfus teorisi”, Darwin’in evrim teorisi ile ekolojinin bilim olarak doğmasına” dayanmaktadır.²¹

“Gerek Malthus, gerek Darwin, gerekse ekoloji biliminin doğuşunun canlı merkezli etiğin bilimsel temellerini oluşturması, her üçünde de artık insanın diğer canlı veya cansızlardan üstün olduğu iddialarını ortadan kaldırmaktadır. Çünkü Malthus, hiç sınırlamaya tabi olmayan insanoğlunu sınırlama konusu yapmış; Darwin, insanoğlunun kökenlerini diğer canlılarla aynı kökenlere indirgeyerek, insanın köken olarak üstünlüğü inancını reddetmiş; ekoloji bilimi de insanı ekosistemin bir parçası olarak görerek, ekosistemi oluşturan diğer varlıklarla eşitlenmiştir.”²²

Bütüncül çevre etiği, insanı doğanın efendisi veya hâkimi değil diğer bütün unsurlarla doğanın bir parçası olarak görür. Bu anlayıştan hareketle insan, doğaya karşı daha saygılı ve korumacı olabilir; böylece insan doğduğu ve hazır bulduğu çevreyi korumak ve onu gelecek nesillere daha sağlıklı bir şekilde emanet etmek bilincini elde edebilir.²³

Bütüncül çevre etiği kendi içerisinde birçok farklı anlayışı yansıtmaktadır. Bunlar genel olarak Aldo Leopold’un (1887-1948) “yeryüzü etiği”, “derin ekoloji anlayışı”, “toplumsal ekoloji”, “biyobölgecilik”, ve “ekofeminizm” gibi yaklaşımlardır. Leopold’un “yeryüzü etiği”, toprağı etiğin temel konularından bir yapıp bütün cansız varlıklara bir değer atfetmeye dayanırken²⁴, derin ekoloji, diğer çevre etik anlayışlarını sığ olarak nitelendirerek, çevre anlayışında ilişkisel ve toptancı bir anlayışı daha bütüncül ve doğa merkezli olarak ortaya koymaktadır. Bu anlayışa göre günümüzde bir çevre bunalımı vardır ve bunun derin felsefi nedenleri vardır. Bu bunalım da çevreye dair felsefi dünya anlayışındaki köklü bir değişiklikle ancak giderilebilir.²⁵

²⁰ Joseps R. Des Jardins, *Çevre Etiği*, 298-299.

²¹ Turan Ergün vd., “Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre Etiği”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3/1, (2012), 114.

²² Ergün vd., “Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre Etiği”, 115.

²³ Akalın, *Çevre Etiği*, 70-71.

²⁴ Kılıç, *Çevre Etiği*, 194.

²⁵ Joseps R. Des Jardins, *Çevre Etiği*, 401-402.

Toplumsal ekoloji, çevre sorunlarının temelini toplumsal düzendeki hiyerarşi olduğunu savunan, doğal olarak da her şeyden önce toplumsal düzenin radikal bir dönüşüme uğraması gerektiğini iddia eden bir anlayışı savunurken²⁶ biyobölgecilik de ulus devletlerin yıkılarak yeryüzünün parçalarının somut ekolojik bölgeler olarak tasarlanıp sürdürülebilir yaşam ilkeleri bağlamında bütüncül bir yaşam alanı oluşturmayı hedefleyen bir yaklaşımdır.²⁷ Ekofeminizm ise çevre sorunları ile cinsiyet ayrımcılığı arasında doğrudan bir ilişki olduğunu savunur. Buna göre diğer alanlarda olduğu gibi çevre sorunları da erkeğin doğa ve kadınlar üzerinde kurduğu egemenlikten kaynaklanmaktadır. Bunun için yapılması gereken, cinsiyet eşitsizliğinin giderilmesi ve hem kadının hem de doğanın erkek tahakkümünden kurtarılmasıdır.²⁸

Sonuç olarak bütüncül çevre etiği çevreye yöneliminde bir tek unsurun değerini veya egemenliğini reddetmekte, doğanın bir bütün olarak bir değere ve ahlaki ilgiye sahip olduğunu iddia etmektedir. Günümüzdeki çevre sorunları ve bunalımın ancak bu yaklaşım ile çözülebileceği anlayışına sahip olan bu yaklaşım birçok farklı teoriyi de kendi bünyesinde barındırmıştır.

2. İslami Bir Çevre Etiği İnşasında Tasavvuf

2.1. Genel İtibariyle İslam'ın Çevreye Yaklaşımı

İslam'a göre kâinatta var olan her şey Allah tarafından yaratılmıştır.²⁹ Kâinat bütün çeşitliliği ve ihtişamıyla Allah'ın bir eseri olarak karşımıza çıkmaktadır.³⁰ Allah'ın başta insanlar olmak üzere yaratmış olduğu bütün bu varlıkların her birinin bir yaratılış gayesi bulunmaktadır.³¹ Kur'an'a göre doğada ve kâinatta var olan her şey belli bir düzen dâhilinde olup Allah'ı işaret eden birer delil niteliğindedir. Ayette de buyurulduğu üzere: *“Göklerin ve yeryüzünün yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelişinde, insanlara fayda vermek üzere denizde yürüyüp giden gemide, Allah'ın, gökten yağmur yağdırarak yeryüzünü, ölümünden sonra diriltmesinde, sonra da yeryüzüne yürüyen hayvanları yaymasında, yelleri dilediği gibi estirip değiştirmesinde, gökle yer arasında emrine münkad olan bulutta, şüphe yok ki aklı erenler için varlığına, birliğine deliller var.”*³² Bu bağlamda İslam düşüncesinde çevrede var olan düzen ve tertip Allah'ın varlığının ispatıdır. Bu kâinat kitabı olarak da

²⁶ Bk. Joel Kovel, *Doğanın Düşmanı*, çev. Gürol Koca (İstanbul: Metis Yayınları, 2005), 229; Kılıç, *Çevre Etiği*, 195.

²⁷ Joel Kovel, *Doğanın Düşmanı*, 224-225.

²⁸ Kılıç, *Çevre Etiği*, 196.

²⁹ el-A'râf 7/54.

³⁰ Özdemir, *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız*, 81.

³¹ el-Kıyamet 78/36.

³² el-Bakara 2/164.

değerlendirebileceğimiz çevre Allah'ın güzide bir eseri olması hasebiyle ihtimam gösterilmesi gereken bir durumdur.

Tabiatta var olan her şey kendi lisanı haliyle Allah'ı tesbih etmektedir. Bu husus Kur'ân-ı Kerîm'de şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: “*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.*”³³ Her bir varlığın kendine özgü bir görevi bulunmakta olup bu görevini icra ederken kendisini var eden yaratıcısına vazifesi olan tesbihi de ifa etmektedir.

İslam inancına göre insan, su ve toprak olmak üzere tabiatta var olan iki unsurdan meydana gelmiştir.³⁴ Bu hususa şu ayet işaret etmektedir: “*İnsanı ateşte pişmiş gibi kupkuru bir çamurdan yarattı*”³⁵. Bu durum da şunu göstermektedir ki insan ile doğa arasında bir kopukluktan ziyade ayrılmaz bir bütünlük bulunmaktadır. Onlar arasındaki bu ilişki insanın, aslında doğanın bir parçası olduğunu göstermektedir. İnsanın doğaya zarar vermesi veya doğaya karşı yabancılaşması aslında onun bir parçası olduğu kendi nefesine zarar vermesi ve kendine karşı yabancılaşması manasına gelmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de kâinatta ve doğada var olan her şeyin belli bir düzen dâhilinde tertip üzere inşa edildiği ifade edilmektedir: “*Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yaratmışızdır.*”³⁶ Allah yeryüzünü insanın yaşamını sürdürmesi için insana münhasır kılmış ancak yaşamını sürdürmesi için yeryüzünü inşa ve imar ederken bozmaması gerektiğini ayeti kerimelerle uyarmıştır.³⁷ Bu bağlamda insan doğaya karşı nazik olmalı ve zarar vermeden kullanılmalıdır. Başka bir âyet-i kerîm'de Allah şöyle buyurmaktadır: “*Göklerdeki ve yerdeki her şeyi kendi katından (bir nimet olarak) sizin hizmetinize verendir. Elbette bunda düşünen bir toplum için deliller vardır.*”³⁸ Bu âyet-i kerîme insanın yeryüzünde bir halife ve malik olduğuna işaret etmektedir. Zira tabiat, insanın hizmetine sunulmuştur. Ancak bu insanın doğaya ve diğer varlıklara istediği gibi muamele edeceği, istifade edeceği veya zarar verebileceği anlamına gelmemektedir.

İnsan sosyal bir varlık olması hasebiyle her daim çevresiyle irtibat halinde olmak mecburiyetindedir. İnsanın çevresi ise diğer insanlar, tabiat ve hayvanlardan ibarettir.³⁹

---

³³ el-İsrâ 17/44.

³⁴ Hayreddin Karaman, vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2020), Cilt: 5, 202-203.

³⁵ er-Rahman 55/14.

³⁶ el-Kamer 15/49.

³⁷ *İhsan Günaydın* (ed.), “İslam'da Çevre Bilinci Eğitimi”, *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 161.

³⁸ el-Casiye 45/13.

³⁹ Yusuf Tazegün, “Kur'an'da Sosyal İnsanın Özellikleri”, *Misbah Dergisi*, 1/2, (2012), 70.

Kur'ân-ı Kerîm'de de ifade edildiği üzere: “İnsan, kendisinin başıboş bırakılacağını mı zanneder.”⁴⁰ Zira insanı yaratan Allah hayatının ikamesi için insana gerekli olan esasları da ona uygun bir şekilde düzenlemiş, çevreyi onun emrine münhasır kılmış ve insanın hayatını ikame edebilmesi için güneşi, ayı, yıldızları, gündüz ve geceyi, nehirleri, denizleri ve benzeri nice şeyleri yaratmıştır.⁴¹ Bütün bunları insan için yaratan ve onun emrine veren Allah, insandan doğaya karşı nazik davranmasını ve zarar vermeden istifade etmesini emir buyurmuştur.

Kur'ân-ı Kerîm'de çevre ile ilgili birçok ayeti kerime bulunmaktadır.⁴² İslam dini öncelikle temiz olmayı emretmekte ve temizliği imandan saymaktadır. Bu hususta Allah (c.c) şöyle emretmekte “(Resûlüm)! Kalk ve insanları uyar. Sadece rabbini büyük tanı. Elbiselerini tertemiz tut”⁴³ Peygamber Efendimiz ise şöyle buyurmaktadır: “Temizlik imanın yarısıdır.”⁴⁴ İslam dini bireylerden hem maddi anlamda hem de manevi anlamda temiz olmalarını istemektedir. Zira maddi ve manevi temizlik birbirlerini tamamlayan bir bütün olarak değerlendirilmektedir. Dinin direği olarak kabul edilen namaz, temizlik ile başlamakta ve fıkıh kitaplarının tamamı taharet bahsi ile ibtida etmektedir.

İslam dininin uygulayıcısı ve rehberi olan Hz. Muhammed (s.a.v) çevre hususunda dikkat edilmesi gereken hususları birer birer açıklamış ve bunları uygulamalı bir şekilde göstermiştir.⁴⁵ Hz. Muhammed (s.a.v)'in pek çok uygulamasında doğaya karşı titizlikle davrandığı görülmektedir. Ashabına çevreye karşı nasıl hareket etmeleri gerektiği hususunda örneklik teşkil etmiş ve öncülük etmiştir. Onun bu davranışlarına binaen ilk dönemlerden itibaren Müslümanlar tabiata karşı hassas olmuş, yeşillendirme ve var olan yeşilliği koruma çabası içerisinde olagelmışlerdir.⁴⁶ Hz. Peygamber'in ağaçlandırmaya ehemmiyet vermesi ve buna binaen Medine ve Taif şehirleriyle ilgili hadisi bu duruma örnek teşkil etmektedir. “Kim buradan bir ağaç keserse onun karşılı bir ağaç diksin.”⁴⁷ Hatta Medine şehrinin bazı bölgelerinde yeşil alanların korunmasına yönelik bir takım yasaklar getirerek orada var olan ağaçların kesilmesini ve hayvanlarının öldürülmesini yasaklamıştır. Bu hususta orada

---

⁴⁰ el-Kıyâmet 75/ 36.

⁴¹ Tâhâ 20/53.

⁴² Bk: el-En'am 14/38, el-Bakara 2/21/22, et-Tekasür 102/8, el-İsra 17/44, el-Mülk 67/3/4, en-Nahl 16/12/13, Kâf 50/6/10.

⁴³ Müddesir 74/1-5.

⁴⁴ Müslim, “Taharet”, 1.

⁴⁵ Emine Gümüş Böke, “İslam Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16, (2019), 229-251.

⁴⁶ Recep Ertuğay, “Hz. Peygamber'in (s.a.v) Sünnetinde Çevreye Şefkat”, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/12, (2019), 53-63.

⁴⁷ Ebu Davut: 162.

bulunanlarla bir antlaşma yapmış bu bölgenin yeşil alanlarının korunması, çevre düzenine zarar verilmemesi bunların aksini yapanların ise cezalandırılması hususunda emir vermiştir.⁴⁸

Yeşillendirme ile ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a.v), “*Elinizde bir ağaç fidanı varsa, kıyamet kopmaya başlasa bile eğer onu dikecek kadar vaktiniz varsa mutlaka dikin.*”⁴⁹ diye buyurarak konunun ehemmiyetine vurgu yapmaktadır. Yine çevrenin ve ağaçların korunması hususunda peygamberimiz özellikle yolculuk yapan hacıların, ticaret kervanlarının ve hayvanların altında gölgelenmek ve dinlenmek için durduğu yeşilliklerin ve ağaçlık alanlarının tahrip edilmesini yasaklamış⁵⁰ ve buna benzer bir konuda da şöyle buyurmuştur: “*Her kim yerine yenisini dikmeden bir sidre ağacını kesecek olursa, Allah ona cehennemde bir ev yapar.*”⁵¹ Bu durumda Hz. Peygamber (s.a.v)’in çevreye verdiği önemin ehemmiyetine dikkat çektiğini hatta bu duruma özen göstermeyenlerin cehennemle karşı karşıya kalacaklarını telkin ettiği görülmektedir.⁵²

Hz. Peygamber çevre konusunda dikkat edilmesi gereken hususlara önem vermeyen bireylerin karışılacakları durumları izah etmekle beraber çevreye karşı duyarlı olan kimselere de şu müjdeyi vermektedir: “*Müslüman bir kimse ağaç diker ve dikmiş olduğu o ağacın meyvesini kim yerse sadakadır.*”⁵³ Yine bu hususta Hz. Peygamber (s.a.v) “*Bir kimse bir ağaç diktiğinde yüce Allah mutlaka bu ağacın meyvesi olduğu sürece o kimseye sevap yazar.*”⁵⁴ diye buyurarak konunun ehemmiyetine dikkat çekmektedir.

Çevreyle alakalı diğer bir önemli husus ise hayatımızın ayrılmaz bir parçası olan hayvanlar ve onların korunması mevzusudur. İslam, Allah’ın sessiz/dilsiz kulları⁵⁵ olarak ifade edilen hayvanlara karşı merhametli olmayı onlara şefkat ile yaklaşmayı emretmektedir.⁵⁶ Peygamber efendimiz (s.a.v) şöyle buyurmaktadır: “*Kim boş yere bir serçe kuşunu öldürürse, kuş kıyamet günü onu Allah’a şikâyet edecek ve şöyle diyecektir: ‘Ya Rabbi! Şu adam beni*

⁴⁸ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamberin Çevrecilik Anlayışı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14 (3-4), (2001), 405-421.

⁴⁹ Buhari: 168.

⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 159; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 141. Bahsi geçen yasak, Ebû Dâvûd’dan aktarılan hadisten de anlaşılacağı üzere, ağaca herhangi bir kutsiyet atfedilmemektedir, Bu yasak ağacın insanların istifade etmesi durumunun neticesinden ibarettir. Yasağın kesinlik taşımadığı duruma ve şartlara göre değişmesi mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Ebû Dâvûd, “Edeb”, 159 (Hadis no. 5241. Zira benzer durum da olan diğer bazı şeylerde de şartlara göre değişiklik yapılabilirliğine işaret etmektedir ki Hz. Peygamber’in, yerine bir yenisinin dikilmesi şartıyla sidre ağacının kesilebileceğini açıklaması bu hususa kıyas sayılmaktadır.. Bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’* (Nşr. Habîbürrahman el-A’zamî, Abdürrezzâk’ın el-Musannef’inin X ve XI. cildi olarak), Beyrut 1403, XI, 11 (Hadis no. 19758); Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 140.

⁵¹ Ebu Davud: 158-159.

⁵² Yunus Macit, “Sünnet Verileri Işığında Çevre Eğitiminin Esasları”, *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 3/2, (2005), 116.

⁵³ Müslim: 7-10.

⁵⁴ İbn Hanbel: 416.

⁵⁵ Ebû Dâvud, Süleyman b. Eş’as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, I-IV, 2.

⁵⁶ Adnan Komuş, *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, (Ankara: DİB Yayınları, 2019), 45-58.

(yemek gibi) bir menfaat için değil, (sırf eğlence olsun diye) boş yere öldürdü”⁵⁷ diyecektir. Bu bağlamda doğadaki canlılara zarar verilmemesi ve onların haksız yere öldürülmemesi emredilmiştir. Bunun aksini yapanların ise Allah’a hesap verecekleri ifade edilmiştir.⁵⁸

Allah, tabiatı insanın emrine vermekle beraber insanı, çevreyi doğru kullanımı hakkında uyarmıştır.⁵⁹ Allah, insana çevreden istifade ederken bilinçli olmaya, israftan kaçınmaya, savurgan davranmamaya ve çevreye zarar vermeden kendisine yetecek kadarıyla yetinmeyi emretmiştir.⁶⁰

Hz. Peygamber tabiat için dikkat edilmesi gereken hususları birer birer açıklamakla beraber o tabiatı yaşayan diğer canlılara karşı şefkat ve merhametle muamele edilmesini emretmiştir. Bu hususlara dikkat etmeyen fertleri uyarılmış, diğer canlılara zarar veren bireyleri lanetlemiştir.⁶¹ Bu durum umumi bir kaide olmakla beraber her türlü canlı için geçerli değildir.⁶²

Hz. Peygamberin çevre ve tabiat hususunda bu kadar hadisinin bulunması konuya ne derece önem verdiğini açıkça ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber canlı cansız ayırımına gitmeden bütün varlıklara karşı sorumlu olduğumuzu bizlere tebliğ etmiştir. Bizlerin bu hususta nasıl davranmamız gerektiğini açıkça beyan etmiş olup yaptıklarımız neticesinde ecir olarak karşımıza çıkacak olan durumları da ifade etmiştir.⁶³

2.2. Tasavvufta Varlık Anlayışı

Tasavvufta varlık anlayışı genel itibari ile varlığın birliği esasına dayanan vahdet-i vücûd düşüncesidir. Bu anlayış, farklı isimlerle karşımıza çıksa da bu düşünce tasavvufta temel ilkelerden kabul edilmektedir. Zira İslam’ın Allah’ın birliği olarak sunduğu “tevhid” telakkisi, tasavvufta “tevhid ve birlik” telakkisinin insan yaşamının her alanına yayılma sonucu ile neticelenmiştir. Varlığın “Bir” olan Allah’ın yaratmış olması sonucu, gerek Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinin ve gerekse kâinatta var olan delillerin her daim “Bir”e işaret etmesi “varlıkta birlik” düşüncesini temellendirmiştir.⁶⁴ Buradan hareketle İslam’ın içinde bir

⁵⁷ Nesâî, Dahaya 42; Kenzu’l-Ummal, H. No: 39971.

⁵⁸ Hasan Ellek, “Lâ Darara Ve Lâ Dırâra Küllî Kâidesi Çerçevesinde İslâm’da Çevre Hukuku”, *Ekev Akademi Dergisi* 20/66 (Bahar 2016), 339-341.

⁵⁹ Saffet Sancaklı, “Hz. Peygamber’in Çevrecilik Anlayışı”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 3-4./ XIV, (2001), 409.

⁶⁰ Ellek, *Lâ Darara Ve Lâ Dırâra” Küllî Kâidesi Çerçevesinde İslâm’da Çevre Hukuku*. 338.

⁶¹ Mehmet Bayraktar, *İslam ve Ekoloji*, (Ankara, DİB Yayınları, 1992), 59.

⁶² Bk: “Beş tane hayvan 'fasık'dır ki, Mekke'nin harem bölgesinde de öldürülebilir. Bunlar; fare, akrep, karga, çaylak ve yırtıcı köpektir” (Buhârî, Bedu'l-halk, 16; Müslim, Hac, 9: 66-72). Bu hadisi şeriften kasıt ise duruma göre hareket edilmesi gerektiğine işarettir. Zira insanlara zarar veren yırtıcı hayvanlar veya azgın köpeğin öldürülmesinde herhangi bir sakınca yoktur. (Sahih’u-l Müslim bi Şerhil İmam Muhyiddin en-Nevevi)

⁶³ Sancaklı, *Hz. Peygamberin çevrecilik anlayışı*, 417.

⁶⁴ H. Kamil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Ensar Yayınları, 2020), 283.

yaklaşım ve akım olan tasavvufun birliği esas alan varlık anlayışı dikkatleri üzerine çekmiştir. Özellikle kökeni Hallâc- Mansûr (ö. 309/922) gibi ilk sufilere kadar uzanan vahdet-i vücûd anlayışı bir bütün olarak varlığı Allah'ın zatında bir olarak görmektedir. Buna göre varlık birdir o da sadece Allah'ın zatıdır. O'nun dışında kalan mevcudat yani canlı cansız, âkil veya gayr-i âkil fark etmeksizin çevrede var olan her bir unsur, Allah'ın isim ve sıfatlarının yansımından ibarettir. Öyle ki mevcudat, Allah'ın zatının birer delili ve aynası mesabesinde dir.⁶⁵ Bu anlayışa göre gerçek varlık sadece Allah'ın vücududur. Evren ve evrende yer alanlar ise gerçek varlık olan Allah'ın fani ve gölge olan tecellilerinden ibarettir.⁶⁶

İlk sufilerden olan Bâyezîd-i Bistâmî (ö. 234/848 [?]) de varlık konusunda Hallac-ı Mansur ile benzer görüşleri ifade etmektedir. O varlığı şöyle açıklamaktadır: Sadece “Bir” olan Allah vardır, kâinat ise Bir'den yani Allah'tan gelmektedir.” Bistami'ye göre Bir'in olmaması tefekkür bile edilemez; zira sonuç itibarıyla var olan her şey Bir' e yani Allah'a isnad edilmektedir.⁶⁷

İlk sufilerde varlığın birliği anlayışı benlikten soyutlanarak ulaşılan bir idrak olarak kabul edilirken İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) ile sistematik bir hal almıştır.⁶⁸ İbnü'l Arabî, varlık düşüncesini “varlık bir tek gerçeklikten meydana gelmektedir” şeklinde açıklamıştır.⁶⁹ Ona göre dış âlemde şahit olduğumuz çokluk ve zenginlik duyu organlarımızın oluşturduğu zahiri bir oluşumdan ibarettir.⁷⁰ İbnü'l Arabîye göre vücud birdir. Bir olan bu varlık muhtevasında barındırmış olduğu eşyaların tezahürü yoluyla birden çok varlık haline dönüşmez. Onda kesret ve ikilik bulunmaz. Ancak geçici olan bu varlıklara kâinat ve yahut mevcudat gibi isimler verilmiştir. Bu geçici varlıklar birer vehm, gölge ve hayalden ibaret olup sürekli bir değişim ve bozulma içerisindedirler. Bu geçici olan şeylere varlık denilmesinin sebebi dış dünyada zuhur etmelerinden dolayı verilen mecazi bir isimlendirmeden başka bir şey değildir. Bunlar ancak Allah'ın varlığı neticesinde meydana gelen, çeşitli görünüm ve şekillere sahip olup Allah'ın sıfatlarının kâinattaki yansımalarından ibarettirler. Zira bunlar ezelden beri Allah'ın ilminde bulunan şeylerdir ki buna da İbnü'l Arabî düşüncesinde “âyân-ı sâbite” denilmektedir. Allah'ın âyân-ı sâbite de görünmesi ile bu varlıklar vuku bulmaktadırlar.

⁶⁵İsmail Fenni Ertuğrul, *Vahdet-i Vücud ve İbnü'l-Arabî* (Hzr. Mustafa Kara), (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991),10-15.

⁶⁶ Ertuğrul, *Vahdet-i Vücud ve İbnü'l-Arabî*, 9-11.

⁶⁷Muhammed b. Ali es-Sehlegî, *en-Nûr min Kelimâti Ebî't-Tayfûr*, Nşr. Abdurrahman Bedevî (Kuveyt: Vekâletu'l-Matbû'ât, ty.), 90-91.

⁶⁸ Ömer Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2017), 123.

⁶⁹ H. Hüseyin, Tunçbilek, "Muhyiddin İbn Arabî'de Vahdet-İ Vücûd Telâkkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/19 (Haziran 2008), 14.

⁷⁰ Kadir Özköse, (ed.) *Tasavvuf El Kitabı*, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2020), 469.

Allah'ın âyân-ı sâbite de görünmesiyle orada farklı maharetlere sahip olan varlıklar kendilerine has yetenek ve görünümle teşekkür ederler.⁷¹

Tasavvuftaki diğer bir varlık anlayışı ise vahdet-i vücûd anlayışına bir tepki olarak ortaya konulan ve İmam-ı Rabbânî (ö. 1034/1240) tarafından sistematize edilen “vahdet-i şuhûd” anlayışıdır. İmâm-ı Rabbânî'ye göre dış âlemde tezahür eden her şey O'ndandır. Bu varlıklar Allah'ın isim ve sıfatlarının gölgesinden ibarettir. Allah'ın bizatihi tecellisi olmadan diğer varlıkların görünmesi mümkün değildir.⁷² İmâm-ı Rabbânî'ye göre eşya Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi olmaktan ibarettir.⁷³

Bu bağlamda tasavvufi anlayışta yer alan “mâsivâ” olarak ifade edilen, bizlerin ise “çevre/doğa/tabiat” şeklinde adlandırdığımız Allah'ın haricindeki diğer bütün varlıklar, Allah'ın fiil ve isimlerinden geçici olarak ortaya çıkan birer gölgeden ibarettir. Bu da tasavvufta, organik veya inorganik çevreye dair bütün unsurların bir bütünlük arz ettiğini göstermektedir. Öyle ki bütün varlıklar Allah'tan gelmeleri dolayısıyla bir kutsiyete sahiptir.

2.3. Tasavvufi Anlayış Bağlamında İslamî Çevre Anlayışı

İslami ilimlerde önemli bir yer teşkil eden, bir kâl ilmi olmaktan ziyade bir hal ilmi olan, suretten ziyade sîrete, zahirden çok batına ihtimam gösteren tasavvuf⁷⁴ bir taraftan ferdin manevi hayatını tanzim ve tasfiye ederken öte yandan insanın zahiri çevresi ile olan irtibatını düzenlemektedir. Tasavvufun dikkat çeken yönü ise insandan bağımsız dış dünyada yer alan tabiat ve diğer canlıların Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi olmaları hasebiyle onlara bir kutsiyet atfetmesi ve önem göstermesidir.⁷⁵

Tasavvufun varlık anlayışı genel itibariyle Allah'ın zatında birliğe dayandığı için bir bütünlük arz eder. Bundan dolayı sûfilere göre evrende var olan her şey Allah'ı takdis, tesbih ve tenzih eder. Kâinatta yer alan her bir varlığın Allah'ın azametini ve kudretine işaret ettiğini ifade ederler.⁷⁶ Bu münasebetle onlar Allah'ı, kâinatla bir bağlantısı olmayan ve bu âlem de yer almayan bir ilah olarak görmezler.⁷⁷ Bu anlayışlarını; “Şuayb da, “Ey kavmim! Size göre benim kabilem Allah'tan daha mı hatırlı ki O'nu arkanıza atıp unuttunuz. Şüphesiz ki rabbim

⁷¹ İbnü'l Arabî, *Fütûhat*, II, 604, III, 186; Ali Hassûn, *Zehairu'l-Akvâl fî Mevlânâ Celâl*, (Dimeşk: Dâru'r-Ru'ye, 2003/1424), 395.

⁷² Yılmaz, *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, 133.

⁷³ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 299.

⁷⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 45.

⁷⁵ Necmettin Ergül, “Tasavvufta çevre Algısı”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 2015/34, 216.

⁷⁶ Kadir Özköse, “Tasavvuf Ve Ekoloji, Sûfî Geleneğimiz ve Çevre Bilinci” *Çevre Ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, (2014), 369.]

⁷⁷ İbrahim Özdemir, “Kur'ân'a Göre Çevre”, http://www.cekud.org.tr/h_img/KuranveCevre.pdf, 04.08.2013.

yaptıklarınızı kuşatmıştır.⁷⁸ İyi bilin ki, onlar Rablerine kavuşma konusunda şüphe içindedirler. İyi bilin ki, O, her şeyi kuşatandır.”⁷⁹ ayetleriyle temellendirmektedirler.

Tasavvufî anlayışa göre kâinat takdis, tesbih ve teslimiyetiyle Allah tarafından belli bir düzen ve amaca göre noksansız bir şekilde yaratılmıştır. Allah’ın insanın hizmetine sunduğu bu âlemin mükemmel düzen ve tertibi sûfileri her hususta tevekkül etmeye sevk etmiştir. Çünkü onlara göre âlemde vuku bulan her şey hayrın bir neticesidir. Âlem, rahman ve rahim⁸⁰ olan Allah’ın bir eseridir. İnsanın varlığı, kâinatın varlığı, çevrede ki düzen ve hatta ölüm bile bir rahmettir. Dolayısıyla var olan her şey Allah’a dayanmaktadır ki üzerine deruni bir tefekkür gerektirmektedir.⁸¹

Tasavvufî anlayışa göre çevre insan için bir lütuf olup insanın hizmetine verilmiş bir nimettir. Onlar çevreden yararlanmayı iki şarta bağlamaktadırlar. Bu şartlardan ilki çevreyi bozmamak ve kirletmemek, öbürü ise israf etmeden istifade etmektir. Zira içinde yaşamımızı ikame ettiğimiz çevre maddi manevi varoluşumuza vesile olmaktadır.⁸² İnsanın şerefli bir varlık olarak yaratılması⁸³ tabiatta yer alan diğer mahlûkattan derece bakımından üstün olması onun mahlûkatı istediği gibi kullanması anlamına gelmemektedir. Aksine İnsanın bu hususta belli bir mesuliyet ahlakiyle ve israfa kaçmadan istifade etmesini gerektirmektedir.⁸⁴ Allah’ın “her şeyi bir ölçüye göre yarattığı”⁸⁵ ayeti düşünüldüğünde insanın çevreye karşı sorumlu olduğu, onu bozmadan istifade etmesi gerektiği anlaşılmaktadır.

Tasavvufî anlayışta insan çevresi ile bir etkileşim içerisindedir. Bundan dolayı çevre insanda insan da çevreden bazı unsurları azda olsa kendi içerisinde barındırmaktadır.⁸⁶ Zira evrende var olan bütün elementlerin insan vücudunda var olduğu benimsenmektedir. Hatta bazı sûfîler insan bedenini yeryüzüne, iç boşluğunu denizlere, bağırsakları nehirlerle, damarlarını derelere, kemikleri dağlara ve benzeri benzetmelerde bulunmuşlardır.⁸⁷ Bundan

---

⁷⁸ el-Hûd 11/92.

⁷⁹ en-Nisâ 4/92, Fussilet 41/54.

⁸⁰ el-Fatiha 1/3.

⁸¹ İrfan Başkurt, “Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak: İnsan ve Evren Üzerine İslamî Bir Bakış”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, (2008), c. II, 13.

⁸² Cafer Sadık Yaran, “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, (2008), c. II, 127-128.

⁸³ el-İsra 17/70.

⁸⁴ Özköse, *Tasavvuf Ve Ekoloji*, 372.

⁸⁵ el-Kamer 54/49.

⁸⁶ Esmâ Sayın, “Tasavvufî Kavramlar Açısından Tasavvuf Kültüründe Çevre Bilinci”, *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12/21, 467.

⁸⁷ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, 302.

dolayı mutasavvıflar insanı “âlem-i sağır” evreni de “insan-ı kebir” şeklinde tarif etmektedirler.⁸⁸ Yani insanı küçük bir dünya; dünyayı büyük bir insan olarak görmektedirler.

Mutasavvıflara göre evrende var olan her şey Allah’ın gücü ve kudretine işaret eden birer “ayna” ve “ayettir”. Sufiler hüccet manasına gelen “ayet” yerine daha ziyade “ayna” örneğini kullanmayı tercih etmektedirler.⁸⁹ Evrende yer alan varlık ve mahlûkatın tamamı Allah’ın varlığına delil sayılmakta ve kendilerinde barındırdıkları düzen ve tertip ile onun varlığına işaret etmektedirler. Bu açıdan ekolojik sistem içerisinde yer alan her varlık unsuru Allah’ı gösteren birer ayna mesabesinde dir.⁹⁰

Mutasavvıflara göre Allah’a giden iki tarik vardır. Bunlar avam tariki ve havas tarikidirler. Avam çevre ve düzeni müşahede ederek eserin sahibine; havas ise çevre ve düzeni değil de bundan hareketle o düzeni tertip eden yaratıcıyı görmektedir.⁹¹ Bu bağlamda çevrenin varlığı ve var olan düzenin korunması Allah’a götüren bir vesile olması hasebiyle de son derece önem arz etmektedir. Bundan ötürü mutasavvıflar çevreye son derece önem vermektedirler. Zira tasavvufta havasın tariki olan kulun çevre ve tabiatta Allah’tan başka bir şey görmemesi “fenâ fi’llah” kavramı ile ifade edilmekte olup, kulun Allah’ta yok olması O’nun haricinde hiçbir şey görmemesi manasına gelmektedir.⁹²

Tasavvufî anlayışta çevre bir kitap olarak kabul edilmektedir. Ancak bu kitap sahifelere nakş edilmiş yazıdan ibaret bir kitap olmayıp somut olarak kendini göstermiş mücessem bir eserdir. Nasıl ki Kur’ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerifler okunması ve üzerine tefekkür edilmesi gereken birer eser iseler çevre de aynı şekilde okunması ve üzerine tefekkür edilmesi gereken ve ibret alınması icap eden bir eserdir.⁹³ Zira bu duruma işaret eden şu ayeti kerime: “*Bu insanlar, devenin nasıl yaratıldığına, göğün nasıl yükseltildiğine, dağların nasıl dikildiğine, yerin nasıl yaratıldığına bir bakmazlar mı ?*”⁹⁴ Allah’ın yaratmış olduğu esere açıkça işaret etmektedir. Allah’ın bu emri gereğince sûfiler ortaya çıktıkları ilk günden bu zamana dek her an yeni bir iş üzere olan Allah’ın⁹⁵ yaratmış olduğu bu eseri her daim koruyup müşahede ve mütalaa etmişlerdir.

Tasavvufî düşüncede tabiattaki her varlık Allah’a dayanması ve O’ndan gelmesi dolayısıyla bir değer ve idrake sahiptir. Tabiatta ki her varlık ister canlı ister cansız olsun

⁸⁸ Ahmed Avnî Konuk, *Fusûsu’l-Hikem Terceme ve Şerhi* (Hzr: Mustafa Tahralı- Selçuk Eraydın), (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994), Cilt:2, 325-326.

⁸⁹ Ergül, *Tasavvufta çevre Algısı*, 210.

⁹⁰ er-Rum 30/20-24, Yunus 10/5-6, ez-Zariyat 51/20.

⁹¹ Ali b. Osman el-Cüllâbî Hücviri, *Keşfu’l-Mahcûb: Hakikat Bilgisi* (Trc. Süleyman Uludağ). (İstanbul: Dergâh Yayınları. 1996), 524.

⁹² Abdurrezzâk, Kâşânî, *İstulâhâtu’s-sûfiyye* (Thk. Abdulâl Şâhîn), (Kahire: Dâru’lmenâr, 1992), 365.

⁹³ Ergül, *Tasavvufta çevre Algısı*, 209.

⁹⁴ el-Gâşiye 88/17-20.

⁹⁵ er-Rahman 55/29.

kendi lisanı haliyle Allah'ı tesbih etmektedir.⁹⁶ Zira bu konuda şu ayeti kerime bu hususa dikkat çekmektedir: “*Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tespih ederler. Her şey O'nu hamd ile tespih eder. Ancak, siz onların tespihlerini anlamazsınız. O, halîm'dir (hemen cezalandırmaz, mühlet verir), çok bağışlayandır.*”⁹⁷ Bu bilinçte olan tasavvuf ehli kişilerde çevreye hassasiyetle yaklaşmış olup, zarar vermeden, tahrip etmeden ve ihtiyaçları kadar tabiattan istifade etmişlerdir.

Sufilere göre her varlığın Allah'ı tesbih ve takdisi aynı ölçüde olmayıp varlığın bulunduğu makam ve mertebeye göre azalma, artma veya daha zayıf ve muhkem olma şeklinde gerçekleşmektedir.⁹⁸ Diğer bir ifadeyle her canlı Allah'ı kendi gücü ve maharetleri nispetinde takdis ve tesbih etmektedir. Bu da onların Allah katında bir değere sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda bütüncül çevre etiğiyle tasavvufi anlayışın çevreye olan bakış açısı benzerlik göstermektedir. Ancak bütüncül çevre etiği insanın doğaya ihtiyaç duymasına ve doğa ile insan arasında karşılıklı olarak birbirlerinden istifade etmesine dayanmakta olup bundan ötürü doğadaki canlı cansız fark etmeksizin her varlığın bir değere sahip olduğunu ifade etmektedir.⁹⁹ Ancak tasavvufi anlayışta bu durum o eşya ve varlıklar Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisi olmaları hasebiyle ve Allah'ın varlığına işaret eden birer hüccet olmalarından dolayı bir değer ve kutsiyete sahiptir.¹⁰⁰

Tasavvufta, her varlığın Allah'ı yansıtması sebebiyle çevreye karşı her daim bir muhabbet besleme anlayışı bulunmaktadır. Bu anlayış Yunus Emre'nin de ifade ettiği üzere “*Yaratılanı severim Yaratandan ötürü*” sözüyle özetlemek mümkündür. Zira Allah'a karşı muhabbet besleyen kimseler, ilahi muhabbete malik olmuş ve müşahede etmiş bireylerdir. İlahi muhabbete malik olmuş kimseler hem Allah'a muhabbet besler hem de Allah'ın yaratmış olduğu çevre ve tabiata karşı muhabbet beslemektedirler. Bu bireyler bütün varlıklara “sevgi” nazarıyla bakmakta ve ona göre muamele etmektedirler. Bunun en güzel örneklerinden birini öncü sūfîlerden biri olan Bîşr-i Hafî'de görmekteyiz. Yalın ayakla dolaşması hasebiyle kendisine “hafi” lakabı verilen Bîşr-i Hafî'ye yalın ayak dolaşmasının sebebi sorulduğunda, kendisinin vermiş olduğu “*Arz O'nun sevgisi ile kuşatılmıştır. Ayakkabıyı bir araç olarak gördüğümden, arz'a araç ile basılmasını uygun bulmuyorum*”¹⁰¹ cevabı onun yeryüzüne herhangi bir araç vesilesi ile değil de doğrudan ayakları ile

⁹⁶ Kâşânî, *Istılâhâtü's-sûfiyye*, 151.

⁹⁷ el-İsrâ 17/44.

⁹⁸ Toshihiko, İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (Çev. Ahmed Yüksel Özemre), (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 327.

⁹⁹ Joseps R. Des Jardins, *Çevre Etiği*, 298-299.

¹⁰⁰ Ali Tenik vd., “Tasavvuf Bilgisi: Allah'ı Allah'la Bilmek İlmine Giriş”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 14/1, (2016), 182.

¹⁰¹ Hücviri, *Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi* (Trc. Süleyman Uludağ), 203.

buluşmasında ve dolayısıyla doğrudan Allah'ın sevgi ile yarattığı çevre ile buluşma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Bütün bunların yanı sıra tasavvuf güzel ahlak sahibi olmaktır. Güzel ahlak sahibi olmak ise canlı cansız fark etmeksizin evrende var olan bütün varlıklara merhamet ve şefkat ile davranılması gerektiğini ifade etmektedir.¹⁰²

Tasavvufi anlayışta çevreye zarar vermek, ihtiyaçtan fazlasına meyletmek caiz görülmemektedir. Zira ihtiyaçtan fazlasına meyletmek, kısa zamanda zenginliğe ulaşmaya tamah etmek ciddi anlamda hem sosyal hayata hem de tabiat hayatına zarar vermektedir. Bundan dolayı tasavvufta asıl olan maddi anlamda zenginlik olmayıp “fakr” diye tarif ettiğimiz Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyaç duymamak,¹⁰³ mâsivâ'ya meyletmemek ve sadece Allah'a yönelmek¹⁰⁴ şeklinde ifade edilmektedir. Bu bilince sahip olan kimseler, dünya malına tamah etmez ve çevresine zarar vermezler.

Sonuç

Çevre etiği ile ilgili yaklaşımların bir alan olarak ortaya çıkması sanayileşme dönemine denk gelmektedir. Sanayileşme dönemi ile beraber çevre problemleri kendini göstermeye başlamış böylece bu problemlerin sebepleri altında yatan unsurlar irdelenmeye başlanmıştır. Bunun neticesinde farklı çevre etikleri ortaya çıkmıştır. Çevre etiği üzerine yapılan değerlendirmeler çevre problemlerinin kökeninin insan merkezli çevre etiğine dayandırılmışlardır. İnsan merkezli çevre etiğinin de altında yatan felsefi ve düşünsel unsurlar mevcuttur.

Modern dönem de çevre problemlerinin insanlığı tehdit edecek bir boyuta varmasıyla beraber çevre etiği ile ilgili olarak ontolojik ve epistemolojik bir paradigma değişikliğini gerektirmiş ve bu bağlamda bütüncül bir çevre etiği anlayışı ön plana çıkmıştır. Bu anlayış çevreye dair bütün unsurlara bir değer affetmekte olup ancak bu yaklaşımla çevre problemlerinin çözülebileceğini ifade etmiştir.

Bu açıdan semavi dinlerin genel olarak insan merkezli bir bakış açısına sahip olduğu öngörülmektedir. Çünkü ilahi dinler de insan, tanrı ile muhatap olan üstün bir varlık olarak kabul edilmiştir ve dolayısıyla onun çevreye dair her türlü tasarrufa sahip olduğu anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda İslam dinine baktığımızda İslam'da insan, üstün bir varlık

---

¹⁰² Hücviri, *Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi* (Trc. Süleyman Uludağ), 122.

¹⁰³ Süleyman Uludağ, *Doğuş Devrinde Tasavvuf Kelâbâzî* (Adlı eser'in sonunda *Tasavvuf İstılahları*). (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 282.

¹⁰⁴ Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994), 182.

olarak kabul edilmekle beraber İslam'ın birçok açıdan çevreye önem verdiği ayet ve hadislerle açıkça ortaya konulmuştur.

Günümüzde önemli problemlerden biri olan çevre meselesi ontolojik ve epistemolojik olarak bütüncül bir şekilde ele alınmayı gerektirmektedir. Bu açıdan baktığımızda İslami düşünce içerisinde tasavvufi anlayışın bizlere önemli bir bakış açısı sunduğu görülmektedir. Özellikle de tasavvufun, varlığı Allah'ın zatında “Bir” olarak görmesi hem varlıksal olarak hem ahlaki olarak İslami anlayış içerisinde bütüncül bir çevre anlayışını bize sunmaktadır. Bu bağlamda tasavvufun varlık ve değer anlayışı bizlere kılavuzluk etmektedir.

Varlıksal olarak baktığımızda tasavvuf bütün varlıkları netice itibarıyla Allah'a dayandırdığı için her varlık ahlaki olarak bir değere hatta kutsiyete sahiptir. Bütüncül çevre etiğinde her varlık ekosistemdeki işlevinden dolayı değerliyen tasavvufun bütüncül varlık anlayışında ise her varlık Allah'ın isim ve sıfatlarından bir tecellisi olması hasebiyle ahlaki bir değere sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu açıdan insan her ne kadar değerli bir varlık olarak görülse de insan dışındaki bütün canlı cansız unsurlar Vahdet-i vücud anlayışı çerçevesinde Allah'a dayandığı için insanların onları sömürmesi veya kendi menfaati için bilinçsiz bir şekilde kullanması hakkı bulunmamaktadır. Çünkü tasavvufi anlayışta her varlığın bir işlevi, bir görevi ve ilahi bir gayesi bulunmaktadır. Yani hiçbir varlık boşuna yaratılmamıştır. Tasavvufi anlayış çerçevesinde çevreye yöneldiğimizde günümüzde ortaya çıkan birçok çevre problemi çözüme kavuşacaktır.

Netice itibarıyla modern çağa hitap edebilecek İslami bir çevre etiğinin inşasında şu hususlara dikkat edilmesi gerekmektedir;

1. Çevreye yönelimde bütüncül bir yaklaşımın benimsenmesi için tasavvufun Allah'ın zatındaki varlığın birliği anlayışı ile yönelmek gerekmektedir.

2. Tasavvufî anlayışa göre evren ve tabiat okunması ve üzerine deruni bir şekilde düşünülmesi gereken bir eser, aynı zamanda her haliyle kudret-i ilahiyenin izlerini taşıyan birer hüccet kabul edilmektedir. Bu bağlamda her varlığın Allah'ın bir tecellisi olduğu düşüncesiyle onun bir değeri ve ehemmiyete sahip olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu düşünce ile çevreye yönelen insan, onu istediği şekilde kendi menfaati için kullanma hakkına sahip değildir.

3. Tasavvufî anlayışta her varlığın bir gayesi bulunmaktadır ve âlemdeki bütün unsurlar Allah'ın yaratmış olduğu düzeni temsil etmektedir. Bu açıdan çevre düzeninin bozulması Allah'ın yaratmış olduğu düzeni bozma, ona karşı gelme ve onu tahrip etme

anlayışını yansıtmaktadır ki bu açıdan çevreye yönelen insanın buna dikkat etmesi son derece önem arz etmektedir.

4. Tasavvufi anlayışta kâinat, insanın menfaati için sömürülmesi gereken bir alan değil Allah'ın varlığının büyüklüğünü ve kudretinin idrak edileceği, bilinebileceği bir kitap mesabesindedir. Çevreye yönelen bir insanın, çevrenin Allah'ın bir eseri olduğu düşüncesiyle hareket etmesi gerekmektedir.

Netice itibariyle İslami düşünce içerisinde ortaya çıkmış olan tasavvuf ortaya koyduğu varlık anlayışı ve değer anlayışı ile aslında bütüncül bir çevre anlayışını ortaya koymaktadır. Bu bütüncül çevre anlayışında evrendeki canlı cansız bütün unsurlar Allah'tan gelmesi itibariyle ahlaki bir değeri hak etmektedir.

Kaynakça

- Akalın, Mehmet. *Çevre Etiği*. Ankara: İksad Yayınları, 2022.
- Aktaş, Hamza, *İslam'da Çevre Bilinci Eğitimi*, (Ed. İhsan Günaydın), Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 2008.
- Albert Schweitzer. *Out of My Life and Thought: An Autobiography*. İngilizceye çev. Antje Bultmann Lemke. Maryland: The Johns Hopkins University Press: 1998.
- Arthur Schopenhauer. "Hayatın Anlamı", *Arthur Schopenhauer Toplu Eserler 1*. çev. Göksu Birol. 7-72. Ankara: Yason Yayınları, 2016.
- Başkurt, İrfan. "Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak: İnsan ve Evren Üzerine İslamî Bir Bakış", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008.
- Bayraktar, Mehmet. *İslam ve Ekoloji*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Böke, Emine Gümüş, "İslam Hukukunda Çevre Bilinci Algısı Üzerine", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 16, 2019.
- Ekrem Demirli, "Sûfilerin Âlem ve Tabiat Görüşü: Her Şey Tanrı'ya İşaret Eden Canlı Bir Âyettir", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008.
- Ellek, Hasan. "Lâ Darara Ve Lâ Dırâra" Küllî Kâidesi Çerçevesinde İslâm'da Çevre Hukuku, *Ekev Akademi Dergisi* Yıl: 20 Sayı: 66 Bahar: 2016.
- Eraydın, Selçuk. *Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfi Yayınları, 1994.
- Ergül, Necmeddin, Tasavvufta çevre Algısı, *The Journal of Academic Social Science Studies* 2015.
- Ergün, Turan- Çobanoğlu, Nesrin. "Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre Etiği". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/1, 2012.
- Ertuğrul, İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücut ve İbnu'l-Arabî* (Hzr. Mustafa Kara). İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Görmez, Kemal. *Çevre Sorunları*. Ankara: Nobel Yayınları, 5. Basım, 2020.
- Hücviri, Ali b. Osman el-Cüllâbî *Keşfu'l-Mahcûb, Hakikat Bilgisi* (Trc. Süleyman Uludağ). İstanbul: Dergâh Yayınları, 1996.
- İbnü'l Arabî, *Fütûhat*, II, 604, III, 186; Ali Hassûn, *Zhairu'l-Akvâl fî Mevlânâ Celâl*, Dâru'r-Ru'ye, Dımeşk 2003.

İzutsu, Toshihiko, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (Çev. Ahmed Yüksel Özemre), İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998.

Joseps R. Des Jardins. *Çevre Etiği*, (çev. Ruşen Keleş), Ankara: İmge Kitabevi. 2006.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'an Yolu Tefsiri*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. 2020.

Kâşânî, Abdurrezzâk, *Istulâhâtu's-sûfiyye* (Thk. Abdulâl Şâhîn), Kahire: Dâru'l menâr, 1992.

Kelabazi, Muhammed b. Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kûb el-Buhârî. Doğu Devrinde Tasavvuf Ta'arruf (Trc. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.

Kılıç, Selim. *Çevre Etiği*. Ankara: Orion Yayınları, 2008.

Komuş, Adnan. *İslam Hukukunda Hayvan Hakları*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.

Konevi, Sadreddin Muhammed b. İshâk. *Şerhu'l-Erbeîn Hadisen* (Thk. Hasan Kâmil YILMAZ), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1990.

Konuk, Ahmed Avnî, *Fusûsu'l-Hikem Terceme ve Şerhi* (Hzr. Mustafa Tahralı-Selçuk Eraydın). İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1994.

Kovel, Joel. *Doğanın Düşmanı*. çev. Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları, 2005.

Köylü, Mustafa. "Çevre Eğitimi: Dinî Bir Yaklaşım", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008.

Macit, Yunus. "Sünnet Verileri Işığında Çevre Eğitiminin Esasları", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, III/2, 2005.

Muhammed b. Ali es-Sehlegî. *en-Nûr min Kelimâti Ebî't-Tayfûr*, (Neşir: Abdurrahman Bedevî), Kuveyt: Vekâletu'l-Matbû'ât.

Muhit Mert, "Çevre Bilinci Oluşturmada İslam'ın Katkısı Üzerine", *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008.

Özdemir, İbrahim "Kur'ân'a Göre Çevre", http://www.cekud.org.tr/h_img/KuranveCevre.pdf, 04.08.2013.

Özdemir, İbrahim. *Çevre, İnsan ve Sorumluluklarımız*. İstanbul: Akıl Fikir Yayınları, 2020.

Özköse, Kadir. "Tasavvuf Ve Ekoloji, Sûfi Geleneğimiz ve Çevre Bilinci" *Gaziantep: Çevre Ve Ahlak Sempozyum Bildiri Metinleri*, 2014.

Özköse, Kadir. vd. *Tasavvuf El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları, 7. Baskı, 2020.

Özlem, Doğan. *Etik-Ahlak Felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları, 2010.

Paul W. Taylor. *Respect for Nature*. Princeton: Princeton University Press, 2011.

Sancaklı, Saffet. “Hz. Peygamberin Çevrecilik Anlayışı”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, 14 (3-4), 2001.

Tazegün, Yusuf. “Kur’an’da Sosyal İnsanın Özellikleri”, *Misbah Dergisi*, Sonbahar 2012.

Tenik, Ali- Göktaş, Vahit. “Tasavvuf Bilgisi: Allah’ı Allah’la Bilmek İlmine Giriş”, *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 14, Sayı: 1, 2016.

Tunçbilek, H. Hüseyin. "Muhyiddin İbn Arabî’de Vahdet-İ Vücûd Telâkkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 / 19 Haziran 2008.

Türer, Celal (ed.) *Çevre Etiği. Etik ve Etik Sorunlar*, Ankara: Nobel Yayınları, 2019.

Uludağ, Süleyman. “Bâyezîd-i Bistâmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 1992

Uludağ, Süleyman. “Hallâc-ı Mansûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Yaran, Cafer Sadık. “İslam Çevre Etiğinin 4 Kuramı ve 8 İlkesi: Hiyerarşik Bir Sınıflandırma Denemesi”, *Uluslararası Çevre ve Din Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008 Bildiriler*, İstanbul 2008.

Yılmaz, H. Kamil *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınları, 2020.

Yılmaz, Ömer. *Geçmişten Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, Ankara: Akçağ Yayınları, 2. Baskı, 2017.